

УДК 351:374.378(614.2)

DOI <https://doi.org/10.51547/ppp.dp.ua/2022.1.17>

Василенко Юлія Вікторівна,

аспірантка кафедри публічного управління і права

Дніпровської академії неперервної освіти

ORCID ID: 0000-0003-2312-6979

АКТУАЛЬНІ ПИТАННЯ НАУКОВИХ ДОСЛІДЖЕНЬ МЕХАНІЗМІВ РОЗВИТКУ ПІСЛЯДИПЛОМНОЇ МЕДИЧНОЇ ОСВІТИ

RELEVANT ISSUES OF SCIENTIFIC RESEARCH OF POSTGRADUATE MEDICAL EDUCATION DEVELOPMENT MECHANISMS

У статті здійснено науковий огляд сучасних досліджень у галузі публічного управління з проблем розвитку післядипломної медичної освіти та виокремлено перспективи подальшого розгляду механізмів її реформування. Узагальнено аспекти соціальної значущості розвитку післядипломної медичної освіти як підґрунтя для визначення підходів до вирішення актуальних теоретичних і практичних завдань у цій сфері. Виявлено низку проблем державного управління у сфері охорони здоров'я, що пов'язуються науковцями з удосконаленням післядипломної медичної освіти: розвиток інтенсивного навчання всіх груп фахівців цієї галузі, навчання в установах охорони здоров'я, самостійного навчання, забезпечення якості підготовки керівних кадрів органів управління охороною здоров'я, закладів охорони здоров'я, удосконалення механізмів формування державного замовлення на підготовку кадрів. Підтверджено необхідність більшого врахування специфіки механізмів розвитку післядипломної медичної освіти, зумовленої міжгалузевим характером управління (охорона здоров'я, освіта). Зазначене дозволило окреслити завдання поглиблення знань про механізми міжгалузевого управління з урахуванням розвитку сучасної теорії публічного управління й запитів суспільства. Робиться висновок про необхідність узагальнення теорії та практики запровадження механізмів державного управління в умовах утвердження концепту «публічності». Реформування післядипломної медичної освіти в Україні пов'язуються з запровадженням механізмів інноваційного розвитку системи охорони здоров'я. Еволюція теоретичних поглядів на механізми державного управління розглядається у контексті пошуку нових ідей щодо запровадження засобів, важелів, стимулів впливу влади на систему медичної освіти з точки зору поглиблення суб'єкт-суб'єктних відносин у процесі управління суспільними справами та в умовах міжсекторального підходу. Підкреслюється важливість вивчення впливів демократизації державно-суспільних відносин, децентралізації влади на вибір механізмів публічного управління.

Ключові слова: механізми державного управління, міжгалузеве управління, теорія публічного управління, система охорони здоров'я, система медичної освіти, післядипломна медична освіта.

The article provides a scientific review of modern research in the field of public administration of postgraduate medical education development and highlights the prospects for studying the reforming mechanisms thereof. The basic aspects of the social significance of the postgraduate medical education development are specified, which determines the basis for further identification of approaches to solve relevant theoretical and practical problems in this area. A number of problems of public administration in the field of healthcare related to the improvement of postgraduate medical education, which became the subject of scientific discourse: development of intensive training of all groups of specialists in this field, training in healthcare institutions, self-directed learning, focusing on the quality of training of management personnel of healthcare management bodies, healthcare institutions, improvement of mechanisms for the formation of the government demand for training, is detected. The need to take greater account of the specific nature of the mechanisms of the postgraduate medical education development, due to the intersectoral nature of management (healthcare, education) is confirmed. The above allowed outlining the task of obtaining the profound knowledge about intersectoral management and mechanisms thereof, taking into account the development of modern public administration theory and the demands of society. It is concluded that it is necessary to unify the theory and practice of applying the public administration mechanisms in terms of establishing the concept of "publicity". Reforms of postgraduate medical education in Ukraine are associated with the introduction of mechanisms for innovative development of the health care system. The evolution of the theory of public administration mechanisms is considered in the context of finding new ideas for the introduction of means, levers, incentives for government influence on the medical education system in terms of deepening of subject-subject relations in the management of public affairs and cross-sectoral approach to the application thereof. The importance of studying the effects of democratization of state and public relations, decentralization of power on the choice of public administration mechanisms is emphasized.

Key words: public administration mechanisms, intersectoral management, public administration theory, healthcare system, medical education system, postgraduate medical education.

Постановка проблеми. Одним із напрямів розвитку галузі охорони здоров'я є формування сучасної системи безперервної медичної освіти. Зростаючі загрози для здоров'я людини, зумовлені загостренням економічних, соціальних, екологічних проблем, актуалізують потребу пошуку більш дієвих механізмів ефективного функціонування післядипломної медичної освіти. З точки зору змін поглядів на роль держави у забезпеченні формування та реалізації політики у сфері охорони здоров'я, медичної освіти особливий інтерес становлять здобутки теорії та практики публічного управління.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Різні аспекти організації та функціонування медичної освіти у розрізі проблематики державного управління знаходять відображення в дослідженнях М. Білинської (державне управління стандартизацією вищої медичної освіти), С. Громової (механізми державного управління професійною підготовкою керівних кадрів вищих медичних навчальних закладів), В. Жаховського (механізми державного управління системою формування кадрового потенціалу медичної служби Збройних Сил України), Т. Чернишенко (державне управління освітою фахівців охорони здоров'я) та ін. [2–3; 6; 16]. Результати попередніх наукових пошуків дають змогу поглибити розуміння проблем та ризиків державного управління у галузі медичної освіти. Разом із тим необхідно зазначити, що питання післядипломної медичної освіти не знаходить комплексного відображення в публічно-управлінській галузі знань.

Важливою джерельною базою є наукові роботи безпосередньо присвячені питанням державного управління у сфері охорони здоров'я, які дозволяють отримати знання про концепції, принципи та результати реалізації державної влади на сучасному етапі державотворчих процесів. Серед науковців, які розробляли різні аспекти державного управління у цій сфері, слід назвати Н. Авраменко (регіональний рівень державного управління системою охорони здоров'я), О. Виноградова (механізми державного управління багатоканальним фінансуванням системи охорони здоров'я), О. Галацана (організаційно-економічний механізм управління охороною здоров'я), С. Козуліну (механізми державного управління діяльністю закладів охорони здоров'я), Н. Кризину (механізми формування та реалізації державної політики в галузі охорони здоров'я); Н. Мезенцеву (історичні та правові аспекти державного регулювання суспільних відносин в галузі охорони здоров'я); З. Надюка (механізми державного

регулювання ринку медичних послуг); Я. Радиша (становлення та тенденції розвитку державного управління охороною здоров'я в Україні); Н. Солоненко (державне управління перебудовою галузі охорони здоров'я); Г. Терешкевич (державно-управлінський аспект розвитку біоетики в Україні); І. Фуртака (механізми державного управління у сфері охорони здоров'я в контексті європейської інтеграції України); В. Шевцова (державне управління розвитком медичної допомоги в умовах реформування системи охорони здоров'я) [1; 4–5; 7–15; 17].

Одним із висновків науковців, що не втрачає своєї актуальності, є теза про те, що результати здійснення державної політики у сфері охорони здоров'я не дозволяють говорити про досягнення помітних позитивних зрушень у збереженні та зміцненні здоров'я населення [9, с. 3]. Не викликає сумніву й необхідність переорієнтації погляду на охорону здоров'я як на збиткову галузь у бік розгляду її як соціально-інвестиційної сфери, що забезпечує подальший розвиток держави [9, с. 2, 15]. Така глибинна трансформація вимагає переосмислення підходів до організації та функціонування системи охорони здоров'я, у тому числі, що стосується післядипломного навчання медичних працівників. Потребують врахування ключові тенденції розвитку системи державного управління охороною здоров'я в Україні, до яких науковці відносять демократизацію, професіоналізацію та децентралізацію [12, с. 6].

Мета статті. Мета статті полягає у здійсненні наукового огляду сучасних досліджень у галузі державного управління з питань удосконалення післядипломної медичної освіти та виокремлення перспективних напрямів наукового пошуку механізмів її розвитку.

Виклад основного матеріалу. Для досягнення мети дослідження необхідним етапом є конкретизація соціальної значущості розвитку післядипломної медичної освіти як основа для узагальнення кращих практик й визначення підходів до розв'язання сучасних теоретичних і практичних завдань у цій сфері. Аналіз наукових робіт дозволяє узагальнити такі сторони наукової актуальності дослідження проблем публічного управління у сфері медичної освіти:

– розвиток вищої медичної школи як ключовий фактор кадрової політики у системі охорони здоров'я, складник національної системи вищої освіти; якість вищої медичної освіти як завдання державного управління, де державне управління стандартизацією вищої медичної освіти України розглядається у вимірі інноваційного процесу (М. Білинська) [2, с. 3];

– необхідність нової концепції розвитку інститутів освіти, науки, охорони здоров'я та інноваційних перетворень у вищій медичній освіті; вища медична освіта як компонент кадрової політики; реформа системи охорони здоров'я як засіб досягнення відповідності медичних послуг сучасним вимогам; забезпечення якості вищої медичної освіти на основі вдосконалення механізмів професійної підготовки та підвищення кваліфікації керівних кадрів вищих медичних навчальних закладів (С. Громова) [3, с. 4–5];

– формування кадрового потенціалу медичної служби Збройних Сил (підвищення кваліфікації медичних фахівців, підготовка сучасних керівників в системі охорони здоров'я) як пріоритетний напрям розвитку військової медицини, державного управління військовою охороною здоров'я; потреба формування відповідних механізмів державного управління системою формування кадрового потенціалу медичної служби Збройних Сил в умовах європейської та євроатлантичної інтеграції України (В. Жаховський) [6, с. 3];

– необхідність розробки нової концепції державного управління у галузі охорони здоров'я; розвиток системи освіти фахівців охорони здоров'я як чинник ефективності галузі; удосконалення управління освітою фахівців охорони здоров'я (керівників органів управління та лікувально-профілактичних закладів, лікарів загальної/сімейної медичної практики та фахівців зі спеціальності «сестринська справа») як важливе завдання реалізації реформи у сфері охорони здоров'я (Т. Чернишенко) [16, с. 3];

– виокремлення інноваційної діяльності у системі охорони здоров'я за напрямками підвищення професійної кваліфікації медперсоналу, якості медичної освіти, покращання інформаційного забезпечення (З. Надюк) [11, с. 23];

– віднесення механізмів державного управління до ключових детермінант системи охорони здоров'я, які є об'єктом змін, спрямованих на удосконалення охорони здоров'я (Н. Солоненко) [13, с. 3];

– необхідність формування нової концепції державного управління у галузі охорони здоров'я та удосконалення механізмів перебудови державного управління у цій галузі (Н. Солоненко) [13, с. 3];

– потреба вироблення підходів до еволюційного реформування механізмів управління у сфері охорони здоров'я у вимірі євроінтеграції України (І. Фуртак) [15, с. 3];

– нагальність втілення нової концепції розвитку системи охорони здоров'я на основі розробки дієвих механізмів державного управління у цій сфері (В. Шевцов) [17, с. 3].

Пропозиції наукових досліджень щодо розв'язання проблем державного управління у сфері охорони здоров'я, які пов'язані з удосконаленням післядипломної медичної освіти, стосуються переважно законодавчого регулювання медичної освіти, якості медичної освіти, удосконалення засобів державного управління у цій сфері. Мова йде про:

– належне правове забезпечення державної, комунальної, приватної систем охорони здоров'я; поєднання традиційних форм післядипломної освіти та відкриття навчально-методичних центрів з організації інтенсивного навчання всіх груп персоналу; введення організації навчання в установах охорони здоров'я за місцем упровадження, самостійної роботи співробітників зі спеціально розробленими навчальними модулями (Н. Авраменко) [1, с. 9, 26 – 27];

– пошук шляхів вирішення проблеми зниження рівня якості медичної освіти, відставання у розвитку медичної науки, медичної та фармацевтичної промисловості (О. Виноградов) [4, с. 3];

– формування сучасної системи підготовки керівників органів управління охороною здоров'я з орієнтуванням на формування нового адміністративного, правового та економічного мислення (О. Галацан) [5, с. 3];

– удосконалення організаційно-правових механізмів державного управління діяльністю закладів охорони здоров'я (С. Козуліна) [7, с. 4, 6];

– введення багаторівневої системи контролю за якістю медичних послуг з урахуванням серед іншого рівня фахової підготовки медичного персоналу та рівня акредитації закладу (Ю. Котляревський) [8, с. 10];

– модернізація системи підготовки медичних кадрів (визначення реальних потреб у медичних кадрах, механізмів формування державного замовлення на їх підготовку, переорієнтація додипломної освіти на підготовку фахівців первинної медико-санітарної допомоги, підготовка висококваліфікованих управлінських кадрів для сфери охорони здоров'я) (Н. Кризіна) [9, с. 21];

– розвиток біоетики як відповідь на нерозвиненість механізму коєволюційної взаємодії науки, етики та політики й закріплення принципів біоетики в основі діяльності органів публічного управління, системі підготовки медичних працівників (Г. Терешкевич) [14, с. 5].

Серед основних суперечностей дослідники виокремлюють невідповідність:

– швидких темпів оновлення знань складності практичних завдань галузі охорони здоров'я, медичної освіти та недостатню спрямованість

фахівців цієї сфери на безперервне професійне навчання (М. Білинська) [2, с. 4];

– вимог сучасного етапу розвитку світової, національної професійної управлінської освіти змісту навчальних планів і програм (С. Громова) [3, с. 8];

– потреб правової підготовки та перепідготовки на рівні післядипломної освіти керівників медичних закладів і державних службовців, які працюють системі державного управління сферою охорони здоров'я, наявним пропозиціям навчальних дисциплін з питань державного регулювання медичної діяльності, формування професійної моделі фахівця в галузі медичного права (Н. Мезенцева) [10, с. 5];

– сучасних вимог до професійної підготовки державних службовців для системи охорони здоров'я реальному стану справ щодо їх врахування, наприклад, відсутність професійної моделі сучасного керівника (Я. Радиш) [12, с. 4];

Наукові роботи дають змогу поглибити знання щодо сутності основних понять публічного управління у цій сфері. Так, протягом останніх років введено та поглиблено розуміння цілої низки категорій, зокрема: «державне управління стандартизацією вищої медичної освіти», «соціальна відповідальність медичної школи» (М. Білинська) [2, с. 5–6]; «державне управління професійною підготовкою керівних кадрів вищих медичних навчальних закладів», «керівні кадри вищих медичних навчальних закладів» (С. Громова) [3, с. 9]; «кадрова політика військово-медичної служби» (В. Жаховський) [6, с. 5]; «державне регулювання суспільних відносин в галузі охорони здоров'я» (Н. Мезенцева) [10, с. 5]; «механізм державного управління системою охорони здоров'я» (Н. Надюк) [11, с. 7]; «державна система охорони здоров'я України», «державне управління охороною здоров'я», «міжвідомчі державно-управлінські відносини в галузі охорони здоров'я», «державна політика України в галузі охорони здоров'я», «єдиний медичний простір України» [12, с. 6–7];

Особливої уваги потребує узагальнення теоретичних розробок, які дозволяють отримати знання про формування наукових поглядів на механізми публічного управління охороною здоров'я та у сфері медичної освіти. Ключовим моментом є врахування складності об'єкту дослідження, що зумовлено міжгалузевим характером управління – управління у галузі освіти та управління у галузі охорони здоров'я [2, с. 3]. Зазначене актуалізує завдання подальшого вивчення механізмів міжгалузевого державного управління, адекватних сучасним тенденціям розвитку держави та су-

спільства, сучасній теорії публічного управління. Крім того, окремої уваги потребує врахування особливостей різних груп фахівців (за спеціальностями та напрямками підготовки), які готуються в системі медичної освіти. Зокрема дослідники виокремлюють такі три групи: керівники органів управління та лікувально-профілактичних закладів; лікарі загальної/сімейної медичної практики; фахівці зі спеціальності «сестринська справа» (Т. Чернишенко) [16, с. 3]. Відповідно, розглядаючи систему післядипломної медичної освіти, важливим завданням є належне врахування сучасних вимог до професійної освіти, професійного розвитку різних категорій фахівців цієї системи. Загалом суттєвим моментом є те, що система післядипломної медичної освіти об'єднує усі види підготовки фахівців (з вищою та середньою професійною освітою). Засоби удосконалення механізмів державного управління перебудовою охорони здоров'я в Україні розглядаються у розрізі питань формування, розподілу бюджету, підходів до організації надання медичної допомоги, розмежування функцій суб'єктів цієї галузі, методів оплати праці, соціального маркетингу (Н. Солоненко) [13, с. 5]. Вирішального значення набуває завдання забезпечення інноваційного розвитку системи охорони здоров'я [11, с. 23]. Це, на нашу думку, визначає напрям подальших наукових пошуків щодо визначення методологічних основ реформування післядипломної медичної освіти в Україні.

Узагальнення результатів наукових досліджень дозволяє виокремити низку положень, що відображають їх загальний внесок у формування нових підходів до розгляду механізмів державного управління у сфері медичної освіти, зокрема післядипломної медичної освіти. Серед іншого, у наукових роботах здійснено:

– визначення підходів до забезпечення розвитку організаційного, мотиваційного механізмів державного управління галузевою стандартизацією вищої медичної освіти (М. Білинська) [2, с. 6];

– конкретизацію структури механізму державного управління професійною підготовкою керівних кадрів вищих медичних навчальних закладів на основі узагальнення організаційних, правових, економічних, мотиваційних методів та засобів впливу (С. Громова) [3, с. 8];

– визначення системи формування кадрового потенціалу медичної служби Збройних Сил України як механізму державного управління реформуванням військово-медичної служби (В. Жаховський) [6, с. 5];

– обґрунтування засобів удосконалення організаційно-правових засад системи освіти керів-

них кадрів охорони здоров'я, концепції управління розвитком національної медсестринської освіти, соціально-економічне обґрунтування моделі освіти фахівців за спеціальністю «сестринська справа»; визначення системи інформаційно-комунікаційного забезпечення управління освітою фахівців охорони здоров'я (Т. Чернишенко) [16, с. 5];

– виокремлення правової складової післядипломної підготовки лікарів для системи охорони здоров'я та проблеми формування кваліфікаційних вимог до фахівця у галузі медичного права (на основі принципу медико-правового удосконалення знань і навичок протягом професійної діяльності, формування культури професійної діяльності, професіоналізму, зокрема з урахуванням морального та освітнього особистісного професійного потенціалу) (Н. Мезенцева) [10, с. 5, 11, 15];

– визначення теоретичних та організаційних підходів до забезпечення підвищення ефективності системи підготовки та перепідготовки медичних кадрів на основі введення до стандарту вищої та середньої медичної освіти навчальної дисципліни за напрямом юридичних аспектів медичної діяльності й запровадження відповідних тематичних курсів (З. Надюк) [11, с. 7, 16];

Висновки і пропозиції. Таким чином, результати огляду наукових робіт дають змогу зробити наступні висновки. Аналіз дисертаційних досліджень за напрямом державного управління у сфері медичної освіти виявив, що найбільше відобра-

ження в наукових роботах знаходять правові та організаційні механізми державного управління. Водночас не знаходить належної уваги питання системи соціальних впливів як складової комплексного механізму публічного управління. Особливо гостро це стосується системи медичної освіти у цілому та післядипломної медичної освіти зокрема. Крім того, виявлено низку питань, які потребують більш ґрунтовного відображення в сучасних наукових публікаціях. Це стосується вивчення особливостей запровадження механізмів державного управління в умовах поглиблення концепту «публічності», розвитку теорії публічного управління. Оновлення теоретичних підходів до розгляду механізмів державного управління пов'язується з поглибленням розуміння різних аспектів, зокрема: засобів, важелів, стимулів впливу влади на систему медичної освіти з точки зору поглиблення суб'єкт-суб'єктних відносин в процесі управління суспільними справами та міжсекторального підходу; взаємозв'язку принципів, функцій та механізмів публічного управління; впливів демократизації державно-суспільних відносин, децентралізації влади на вибір механізмів публічного управління; критеріїв оцінювання їх дієвості.

Дослідження підтверджує перспективність вивчення механізмів публічного управління інноваційним розвитком післядипломної медичної освіти та системи медичної освіти загалом.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ:

1. Авраменко Н. В. Державне управління системою охорони здоров'я на регіональному рівні : автореф. дис ... д-ра наук з держ. управ. : 25.00.02 ; Класичний приват. ун-т. Запоріжжя, 2011. 36 с.
2. Білинська М. М. Державне управління галузевою стандартизацією в умовах реформування вищої медичної освіти в Україні : автореф. дис... д-ра наук з держ. упр. : 25.00.02 ; Національна академія держ. управління при Президентіві України. Київ, 2004. 36 с.
3. Громова С. О. Механізми державного управління професійною підготовкою керівних кадрів вищих медичних навчальних закладів в Україні : дис. ... канд. наук з держ. упр. : 25.00.02. Харків, 2015. 211 с.
4. Виноградов О. В. Механізми державного управління багатоканальним фінансуванням системи охорони здоров'я України : автореф. дис. ... канд. наук з держ. упр. : 25.00.02 ; Нац. акад. держ. упр. при Президентіві України. Київ, 2009. 20 с.
5. Галацан О. В. Організаційно-економічний механізм управління охороною здоров'я : автореф. дис. ... канд. наук з держ. управ. : 25.00.02 ; Нац. акад. держ. упр. при Президентіві України. Харків. регіон. ін-т держ. упр. Харків, 2004. 17 с.
6. Жаховський В. О. Державне управління системою формування кадрового потенціалу медичної служби Збройних Сил у контексті європейської та євроатлантичної інтеграції України : автореф. дис. ... канд. наук з держ. упр. : 25.00.02 ; Національна академія держ. управління при Президентіві України. Київ, 2005. 20 с.
7. Козуліна С. О. Механізми державного управління діяльністю закладів охорони здоров'я (організаційно-правовий аспект) : автореф. дис. ... канд. наук з держ. упр. : 25.00.02. Одеський регіональний ін-т держ. управління ; Нац. акад. держ. управління при Президентіві України. Одеса, 2004. 20 с.
8. Котляревський Ю. О. Організаційно-економічний механізм державного регулювання якості медичних послуг в Україні : автореф. дис. ... канд. наук з держ. упр. : 25.00.02 ; Нац. акад. держ. упр. при Президентіві України, Харків. регіон. ін-т держ. упр. Харків, 2009. 20 с.
9. Кризина Н. П. Державна політика України в галузі охорони здоров'я: механізми формування та реалізації : автореф. дис. ... д-ра наук з держ. упр. : 25.00.02 ; Нац. акад. держ. упр. при Президентіві України. Київ, 2008. 36 с.

10. Мезенцева Н. Б. Державне регулювання суспільних відносин в галузі охорони здоров'я України: історичні та правові аспекти : автореф. дис. ... канд. наук з держ. упр. : 25.00.02 ; Нац. акад. держ. упр. при Президентіві України. Київ, 2010. 23 с.
11. Надюк З. О. Механізми державного регулювання ринку медичних послуг в Україні : автореф. дис... д-ра наук з держ. упр. : 25.00.02 ; Класич. приват. ун-т. Запоріжжя, 2009. 40 с.
12. Радиш Я. Ф. Державне управління охороною здоров'я в Україні: генезис та тенденції розвитку : автореф. дис. ... д-ра наук з держ. упр. : 25.00.01 ; Українська Академія держ. управління при Президентіві України. Київ, 2003. 35 с.
13. Солоненко Н. Д. Державне управління перебудовою галузі охорони здоров'я в умовах обмежених ресурсів в Україні : автореф. дис. ... канд. наук з держ. упр. : 25.00.02 ; Нац. акад. держ. упр. при Президентіві України. Київ, 2004. 20 с.
14. Терешкевич Г. Т. Розвиток біоетики в Україні (державно-управлінський аспект) : автореф. дис. ... канд. наук з держ. упр. : 25.00.02 ; Львівський регіональний ін-т держ. управління Національної академії держ. управління при Президентіві України. Львів, 2004. 20 с.
15. Фуртак І. І. Механізми державного управління у сфері охорони здоров'я в контексті європейської інтеграції України : автореф. дис. ... канд. наук з держ. упр. : 25.00.02 ; Львів. регіон. ін-т держ. упр. Нац. акад. держ. упр. при Президентіві України. Львів, 2010. 20 с.
16. Чернишенко Т. І. Державне управління освітою фахівців охорони здоров'я в умовах перебудови галузі в Україні : автореф. дис. ... канд. наук з держ. упр. : 25.00.02 ; Нац. акад. держ. упр. при Президентіві України. Київ, 2003. 20 с.
17. Шевцов В. Г. Державне управління розвитком медичної допомоги в умовах реформування системи охорони здоров'я : автореф. дис. ... канд. наук з держ. упр. : 25.00.02 ; Нац. акад. держ. упр. при Президентіві України. Харків. регіон. ін-т держ. упр. Харків, 2011. 20 с.